

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/132>

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ПОВОДЖЕННЯ З ТЕХНОГЕННИМИ ВІДХОДАМИ

NORMATIVE PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGIME OF MAN-MADE WASTE MANAGEMENT

Плохий В.М., здобувач
кафедри адміністративного права і процесу
Запорізький національний університет

Визначено, що техногенно забрудненими землями є «землі, забруднені внаслідок господарської діяльності людини, що призвела до деградації земель та її негативного впливу на довкілля і здоров'я людей». Метою та задачею даного дослідження є визначення стану наукової та практичної розробки проблематики дослідження адміністративно-правового режиму поводження з техногенними відходами задля встановлення напрямів їх практичного подолання. Визначено, що діяльність із використанням техногенних відходів характеризується як така, що здійснюється із порушенням вимог екологічної безпеки, а отже визначається як така, що протирічить стандартам національної безпеки та оборони. Обґрунтовано, що з врахуванням стану використання техногенних відходів в Україні та наявної науково-практичної дискусії щодо визначення складових адміністративно-правового режиму поводження з ними в умовах абсолютної правової невизначеності актуалізується питання подолання наявних правозастосовчих прогалин у досліджуваній сфері суспільних відносин, що вимагає здійснення окремого наукового дослідження. Визначено, що правове регулювання техногенних відходів в Україні є опосередкованим, характеризується високим рівнем фрагментарності та декларативності нормативних підходів, розпорошеністю нормативно-правових актів, при цьому проведене дослідження не дозволило виділити єдиного законодавчого акта, який би встановлював особливості адміністративно-правового режиму їх використання. Обґрунтовано доцільність на рівні окремого законодавчого акта визначити особливості використання техногенних відходів. Визначено, що пропонується Закон України «Про техногенні відходи» має стати правовою підставою подолання екологічної кризи, що поглиблюється в Україні, а нормативна урегульованість відносин, що виникають навколо використання техногенних відходів, дозволить вирішити ряд проблем, пов'язаних з техногенним забрудненням земель та формуванням мінерально-сировинної бази України.

Ключові слова: техногенні відходи, надра, техногенні родовища корисних копалин, управління, техногенно забруднені землі.

It is determined that man-made contaminated lands are "lands contaminated as a result of human economic activity, which has led to land degradation and its negative impact on the environment and human health." The purpose and task of this study is to determine the state of scientific and practical development of the study of the administrative and legal regime of man-made waste management in order to establish directions for their practical overcoming. It is determined that the activity with the use of man-made waste is characterized as one that is carried out in violation of environmental safety requirements, and therefore is defined as one that contradicts the standards of national security and defense. It is substantiated that taking into account the state of use of man-made waste in Ukraine and the existing scientific and practical discussion on determining the components of the administrative and legal regime of their treatment in conditions of absolute legal uncertainty, the issue of overcoming existing law enforcement gaps in the field of public relations. It is determined that the legal regulation of technogenic waste in Ukraine is indirect, characterized by a high level of fragmentation and declarativeness of regulatory approaches, scattered regulations, while the study did not allow to identify a single piece of legislation that would establish the administrative and legal regime of their use. The expediency of determining the peculiarities of the use of man-made waste at the level of a separate legislative act is substantiated. It is determined that the proposed Law of Ukraine "On man-made waste" should become a legal basis for overcoming the deepening environmental crisis in Ukraine, and the regulatory settlement of relations arising around the use of man-made waste will solve a number of problems related to man-made land pollution and mineral resource base of Ukraine.

Key words: man-caused waste, subsoil, man-caused mineral deposits, management, man-caused contaminated lands.

Постановка проблеми. В сучасних умовах рівень техногенного навантаження на довкілля в Україні є надзвичайно високим, що своїм її результатом забруднення близько 2400 км². При цьому показники техногенного та антропогенного забруднення земельних ресурсів в Україні у порівнянні з зарубіжними країнами значно перевищує подібні показники. Техногенне забруднення земель в Україні своїм наслідком деградацію земель, що виявляється у їх ерозії (близько 57,5% території), забрудненні (близько 20% території), підтопленні (близько 12% території) [1].

Наявні процеси деградації земель, пов'язані із несанкціонованим розміщенням техногенних відходів, обумовлені недосконалістю чинного законодавства України.

Подолання кризового явища, пов'язаного із зростанням техногенного навантаження на землі України, визначено як одне із пріоритетних стратегічних задач подолання кризових явищ у енергетичній сфері, вирішення проблем забезпечення реалізації концепції економіки «замкненого

циклу», відповідно до Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року» від 21 квітня 2011 року, де одним із вагомих чинників подолання кризового становища в економіці України є належне забезпечення потреб економіки в мінерально-сировинних ресурсах та ефективне їх використання.

Стан наукової розробки. Дослідження особливостей забезпечення правового регулювання поводження з відходами, залишаючись актуальним, було досліджено у наукових розробках таких представників юридичної науки, як В. А. Зуєв [2, с. 93-99; 3, с. 138-144], Р. С. Кірін [4, с. 97-104], Ю.О. Лереца [5, с. 172-176; 6, с. 63-67], О.В. Гладій [7; 8, с. 34-38; 9, с. 140-144], М. М. Бринчук, О. І. Крассов [10, с. 12; 11; 12; 13; 14]. Окремі питання поводження з відходами були предметом наукових розробок таких вчених, як В.Г. Братчикова [15], Г.П. Виговську [16], Н. Р. Малишеву [17] та інших авторів. Однак при цьому комплексного науково-практичного дослідження

питань забезпечення ефективності поведінки з техногенними відходами попри його надзвичайну суспільну затребуваність не було виконано, що актуалізує здійснення даної розробки.

Метою статті є визначення нормативних засад адміністративно-правового режиму поведінки з техногенними відходами.

Вклад основного матеріалу. Попри надзвичайно важливе значення, яке має подолання проблеми техногенного забруднення земель України, стан правового регулювання поведінки із техногенними (промисловими) відходами є далеким від належного рівня правової ефективності. Одним із перших нормативних визначень закріплення режиму використання техногенно забруднених земель є положення Земельного кодексу УРСР, де містився ряд положень, що встановлювали правовий режим використання техногенно забруднених земель. Так, зокрема, відповідно до ст. 26 Земельного кодексу УРСР визначено, що підприємства, організації та установи, які розробляють родовища корисних копалин і торфу, проводять геологорозвідувальні, пошукові, будівельні та інші роботи на наданих їм у користування сільськогосподарських землях чи лісових угіддях, зобов'язані після відпадання потреби в цих землях за свій рахунок приводити їх у стан, придатний для використання в сільському, лісовому або рибному господарстві, а при проведенні зазначених робіт на інших землях – у стан, придатний для використання їх за призначенням (ст. 26) [18]. Крім того на підприємства, діяльність яких пов'язувалась із здійсненням розробки родовищ корисних копалин і торфу, зобов'язані були мінімізувати шкідливий вплив на стан забруднення сільськогосподарських, лісових та інших угідь (ч. 2 ст. 27 Земельного кодексу України) [18]. Земельний кодекс УРСР 1970 року містив окреме положення щодо встановлення імперативного обов'язку вживати заходів із недопущення засмічення та забруднення сільськогосподарських та інших земель виробничими та іншими відходами, отруйними речовинами, отрутохімікатами (ст. 30) [18]. Таким чином, до безумовних досягнень Земельного кодексу УРСР є встановлення системи обов'язків землекористувачів щодо охорони земель від техногенного забруднення.

Чинним Земельним кодексом України визначено, що техногенно забрудненими землями є «землі, забруднені внаслідок господарської діяльності людини, що призвела до деградації земель та її негативного впливу на довкілля і здоров'я людей» (ст. 169) [19]. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 170 Земельного кодексу України встановлюється необхідність встановити особливості адміністративно-правового режиму використання техногенно забруднених земельних ділянок [19]. При цьому не зважаючи на встановлення законодавчої вимоги нормативного закріплення порядку використання техногенно забруднених земель, що визначено вже майже 20 років тому, і досі не є закріпленою у національній системі права України.

Окремі питання забезпечення охорони та контролю за використанням техногенно забруднених земель в Україні визначено у Законах України «Про охорону земель», «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [20] встановлюється, що радіаційно небезпечними землями є «землі, на яких неможливе подальше проживання населення, одержання сільськогосподарської та іншої продукції, продуктів харчування, що відповідають республіканським та міжнародним допустимим рівням вмісту радіоактивних речовин, або які недоцільно використовувати за екологічними умовами». До різновидів радіаційно небезпечних земель відносяться відповідно до чинного законодавства України землі

зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення. Крім того визначається, що радіоактивно забрудненими землями є «землі, які потребують вжиття заходів радіаційного захисту та інших спеціальних втручань, спрямованих на обмеження додаткового опромінення, зумовленого Чорнобильською катастрофою, та забезпечення нормальної господарської діяльності. Видами радіоактивно забруднених земель є землі зони гарантованого добровільного відселення та зони посиленого радіоекологічного контролю» (ст. 4 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [20]).

Досліджуючи правові аспекти поведінки із техногенно забрудненими землями, Р.М. Басай обґрунтовує необхідність нормативного закріплення особливостей режиму поведінки із радіаційно небезпечними землями; із радіоактивно забрудненими землями; із землями, забрудненими важкими металами та іншими хімічними елементами [21, с. 62]. При цьому вченою наголошується, що окремі аспекти двох перших категорій земель, що зазнали техногенного забруднення, визначаються спеціальними законодавчими актами, тоді як норм спеціального законодавчого акту, які б визначали адміністративно-правовий режим поведінки із землями, де розміщені техногенні відходи, і досі не розроблено, що негативно відображується на рівні правової ефективності регулювання відносин із використанням таких об'єктів.

Отже, зазначені нормативно-правові акти в цілому повинні бути охарактеризовані як декларативні, такі, що вирішували проблеми визначення особливостей адміністративно-правового режиму поведінки із техногенними відходами.

Окремі положення поведінки із техногенними відходами регулюються нормами гірничого законодавства.

У сучасних умовах розвитку України на режим використання техногенних родовищ поширюються положення законодавства про надра.

Враховуючи відсутність спеціального законодавчого акта, який би визначав порядок використання техногенних відходів і земель, які зазнали негативного впливу важких металів (тобто металів періодичної системи з атомною масою понад 50 атомних одиниць: V, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, Mo, Cd, Sn, Hg, Pb, Bi та інших [22, с. 74-75]), є необхідним встановити на рівні яких підзаконних нормативно-правових актів таке питання визначається.

Адміністративно-правовий режим використання техногенних відходів фрагментарно визначається рядом нормативно-правових актів. В цілому правовою основою для використання техногенних родовищ є законодавство, що регулює використання відходів на території України.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про відходи» визначено, що всі відходи, що утворюються на території України, підлягають обов'язковому державному обліку та паспортизації [23]. Згідно із положеннями Закону України «Про Загальнодержавну програму поведінки з токсичними відходами» [24] визначено, що необхідним є «створення механізму стимулювання підприємств, що діють у сфері поведінки з токсичними відходами, та зменшення обсягів їх утворення». Однак наразі чинним Податковим кодексом України і досі не визначено заходів із забезпечення пільгового оподаткування діяльності суб'єктів, що сприяють переробці, утилізації та захороненню техногенних відходів, впроваджуючи інноваційні технології поведінки з ними.

Окремі аспекти встановлення режиму поведінки з техногенними відходами встановлюється відповідно положень Кодексу України про надра. Зокрема, відповідно до ст. 8 Кодексу України про надра визначено, що до повноважень Кабінету Міністрів України відноситься компетенція «вирішення питань використання надр для складування і захоронення відходів виробництва та інших шкідливих

речовин» [25]. До видів користування надрами відноситься згідно із ст. 14, 22 Кодексу України про надра «здійснення будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод» [25]. Відповідно до ст. 48 Кодексу України про надра встановлюється, що використання надр з метою здійснення захоронення відходів вимагає отримання експертного висновку щодо оцінки негативного впливу на довкілля від здійснення такої діяльності. Статтею 53 Кодексу України про надра визначається як принцип поведіння із техногенними відходами – принцип раціонального використання відходів переробки (шламу, пилу, стічних вод тощо) [25].

Загальні вимоги дотримання вимог дотримання вимог екологічної безпеки визначаються відповідно до положень Гірничого Закону України [26], де встановлюються окремі стандарти та принципи проведення гірничих робіт, у тому числі з переробки техногенних відходів, що утворилися внаслідок діяльності гірничих підприємств та комбінатів; Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [27], де встановлюються загальні засади забезпечення вимог екологічної безпеки; Закону України «Про охорону земель» [28], де встановлюються складові системи правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (ст. 1); Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [29], де визначено поняття забруднення земель, що може відбуватися в тому числі внаслідок впливу важких металів, а також встановлено повноваження суб'єктів публічного управління з забезпечення національного використання земель.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 Кодексу України про надра закріплюється імператив щодо визначення у проектах розробки ділянки надр заходів, що забезпечують знешкодження <...> відходів виробництва або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в гірничі виробки, на земну поверхню та у водні об'єкти [25].

Невизначеними на законодавчому рівні є такі правові категорії, як «промислові відходи», «відходи виробництва», «техногенні відходи». Нормативно-правовою основою врегулювання режиму техногенних відходів є також підзаконні акти – укази Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств, агентств, служб. Державний облік та паспортизація відходів здійснюється у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України (постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення державного обліку та паспортизації відходів» від 1 листопада 1999 р. № 2034) без встановлення особливостей поведіння із техногенними відходами.

Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» від 09 січня 2014 р. № 11, «Про затвердження Положення про організацію оповіщення і зв'язку у надзвичайних ситуаціях» від 15 лютого 1999 р. № 192, «Про порядок фінансування робіт із запобігання і ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків» від 4 лютого 1999 р. № 140, Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України «Про затвердження Методики визначення розмірів

шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства» від 27 жовтня 1997 р. визначають режим поведінки з техногенними об'єктами встановлюють особливості дій суб'єктів владних повноважень в умовах надзвичайних екологічних ситуацій.

Попри зазначені нормативні положення в Україні відповідно до чинного законодавства відсутній єдиний комплексний нормативний підхід до визначення категоріального апарату правового регулювання відносин, пов'язаних із утилізацією відходів, їх використанням, транспортуванням та іншими видами господарської діяльності.

Зазначене дозволяє дійти висновку про наявність правової прогалини застосування нормативного регулювання режиму поведінки з техногенними відходами, що відзначається як у відсутності законодавчого розуміння досліджуваної категорії, так і здійснення дозвільно-ліцензійних, контрольно-наглядових адміністративних процедур утилізації, захоронення, переробки, транспортування таких об'єктів. Не врегульованим є механізм податкового стимулювання діяльності підприємств, що сприяють утилізації та переробці техногенних токсичних відходів, техногенних відходів, що містять важкі метали. Ситуація нормативної невизначеності поведінки з техногенними відходами попри встановлення імперативної вимоги її врегулювання, що є складовою Угоди про Асоціацію України з Європейським Союзом, створює «сприятливі» умови до виникнення загрози екологічної катастрофи загальнонаціонального масштабу.

До проблем гармонізації чинного національного законодавства України та законодавства країн Європейського Союзу з питань регулювання використання земельних ресурсів в цілому, і зокрема, з питань розміщення техногенних відходів, є необхідність пріоритетної охорони ґрунтів, забезпечення захисту природного середовища використання тварин, здійснення боротьби з опустеленням, санкціонованим використанням добрив та пестицидів, дотриманням вимог використання осадів стічних вод у сільському господарстві та наявності важких металів у ґрунті. Крім того відповідно до норм природоохоронного законодавства країн ЄС до пріоритетних задач правового регулювання відноситься забезпечення вільного руху капіталів, що виявляється у забезпеченні відсутності перешкод щодо здійснення права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення іноземними фізичними та юридичними особами. До проблем, що складають критерій сприятливості довкілля відносяться і вимоги забезпечення боротьби із шумами [30, с. 594-603].

Ю.С. Шемшученко в цьому аспекті наголошує на необхідності впровадження концепції комплексного захисту ґрунтів, із поєднанням вимог належності здійснення моніторингу ґрунтів, фінансової підтримки розвитку сільського господарства, боротьби із несанкціонованим розміщенням техногенних та побутових відходів тощо [31, с. 702].

О.А. Вівчаренко акцентує увагу на функціональній характеристиці законодавства ЄС з питань поведінки з техногенними відходами, виділяючи такі його складові, як директиви ЄС у сфері просторового планування; директиви про попередження важких промислових інцидентів; директиви про поведінку з відходами: захоронення відходів; депонування відходів; директиви щодо використання осадів стічних вод у ґрунті; директиви про застосування пестицидів [32, с. 129-131].

Висновок. Таким чином, правове регулювання техногенних відходів в Україні є опосередкованим, характеризується високим рівнем фрагментарності та декларативності нормативних підходів, розпорошеністю нормативно-правових актів, при цьому проведене дослідження не дозволило виділити єдиного законодавчого акта, який би встановлював особливості адміністративно-

правового режиму їх використання. Вбачається за доцільне на рівні окремого законодавчого акта визначити особливості використання техногенних відходів. На наш погляд, такий акт виступить правовою підставою подолання екологічної кризи, що поглиблюється

в Україні, а нормативна урегульованість відносин, що виникають навколо використання техногенних відходів, дозволить вирішити ряд проблем, пов'язаних з техногенним забрудненням земель та формуванням мінерально-сировинної бази України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хто вбиває українські землі, або як зупинити деградацію ґрунтів. URL.: <https://agropolit.com/spetsproekty/566-hto-vbivaye-ukrayinski-zemli-abo-yak-zupiniti-degradatsiyu-gruntiv>
2. Зуєв В.А. Екологічна політика у сфері поводження з відходами в Україні на сучасному етапі. *Вісник Академії митної служби України*. Сер.: Право. 2014. № 1. С. 93-99.
3. Зуєв В.А. Організаційно-правові проблеми забезпечення реалізації громадської та виробничої екологічної політики у сфері поводження з відходами. Проблеми законності. 2014. Вип. 125. С. 138-144
4. Кірін Р.С. Самовільне користування надрами: варіативність суб'єктів та об'єктивної сторони правопорушення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 97-104.
5. Легеца Ю. О. Здійснення державної екологічної політики в умовах децентралізації державної виконавчої влади. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право*. 2016. № 38. Т. 1. С. 172-176.
6. Легеца Ю. О. Публічне адміністрування у сфері використання техногенних родовищ в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2015. № 5/2. С. 63-67
7. Hladii O. V., Leheza Y. O. Administrative and legal regime of the using and protection of technological fields : monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. 188 p.
8. Гладій О. В. Нормативно-правове регулювання адміністративно-правового режиму техногенних родовищ в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 5. Т. 2. С. 34-38.
9. Гладій О. В. Суб'єкти публічного управління у сфері регулювання, використання та охорони техногенних родовищ. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 140-144.
10. Бринчук М.М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсичными веществами. Москва: Наука, 1990. 212 с.
11. Бринчук М.М., Дубовик О.Л., Жаворонкова Н.Г. и др. Экологическое право : от идей к практике. Москва: ИГП РАН, 1997. 28 с.
12. Бринчук М.М., Урсул А.Д., Мاستушкин М.Ю. Правовые аспекты устойчивого развития : учеб. пособие. Москва: Ступени, 2005. 301 с.
13. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): учеб. Москва: Юристъ, 1998. 688 с.
14. Бринчук М.М. Экологическое право : учебник / [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва: Юристъ, 2003. 670 с.
15. Бринчук М.М., Дубовик О.Л., Жаворонкова Н.Г. и др. Экологическое право : от идей к практике. Москва: ИГП РАН, 1997. 28 с.
16. Братчиков В., Виговская А., Мищенко В. Управление промышленными отходами : учеб. пособие. Харьков: РИП «Оригинал», 2002. Кн. 2. 168 с.
17. Малишева Н.Р., Олещенко В.І. Правові аспекти збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку. Проблеми сталого розвитку України. К., 2001.
18. Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1970. № 29. Ст. 205 (втратив чинність).
19. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст.27.
20. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року № 791а-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 16, ст.198.
21. Басай Р.М. Правовий режим техногенно забруднених земель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2013. 222 с.
22. Зербіно Д.Д., Гжегоцький М.Р. Екологічні катастрофи у світі та в Україні. Львів: БаК, 2005. 280 с.
23. Про відходи: Закон України від 05.04. 1998 р. № 187/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80>
24. Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами: Закон України від 15 лютого 1999 року № 192. *Офіційний Вісник України*. 1997. № 7. Ст. 1732.
25. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-vr#Text>
26. Гірничий Закон України від 6 жовтня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 50. Ст. 433.
27. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
28. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
29. Про державний контроль за використанням і охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 350.
30. Мірошніченко А.М. Земельне право України: підруч. [2-ге вид., допов. і перероб.]. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.
31. Екологічне право України. Академічний курс: підруч. / за ред. Ю. С. Шемшученка. [2-ге вид.]. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.
32. Вівчаренко О.А. Правова охорона земель в Україні : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.